

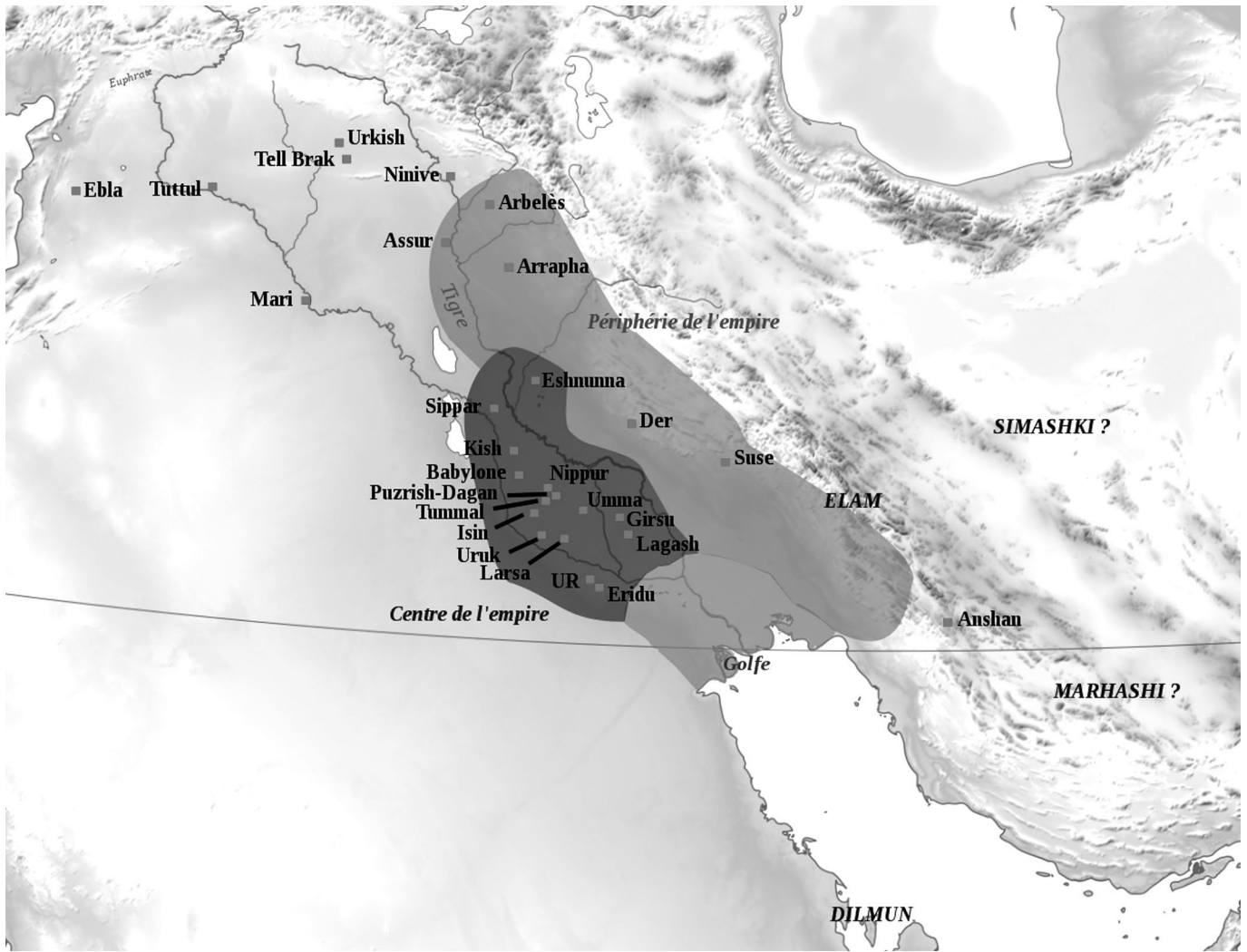
Pereskedés és igazságszolgáltatás a Kr. e. 21. századi Mezopotámiában

Csitári Péter

Az ókori Mezopotámia szolgáltatja az emberiség történelmének egyik legkorábbi példáját a törvénykezésre és igazságszolgáltatásra. Mint minden civilizált társadalomban, úgy a mezopotámiai ember számára is fontos jelentőséggel bírt a jog, a törvények és az ítélkezés. Ezek határozták meg a mindennapjaikat, és ezek tartották fenn a rendet a társadalomban. Mikor a mezopotámiai jogra és törvénykezésre gondolunk, elsősorban a törvénygyűjtemények jutnak az eszünkbe. A mezopotámiai történelem során több uralkodó is adott ki törvénygyűjteményeket, leghíresebb közülük a Kr. e. 18. században uralkodó Hammurápi, de ismert még törvénygyűjtemény Ur-Namma (Kr. e. 21. század) vagy Lipit-Ishtar (Kr. e. 19. század) uralkodóktól is. Ezek a törvénygyűjtemények némi betekintést nyújtanak abba, hogy a mezopotámiai ember milyen jogokkal rendelkezett, és egy-egy bűn elkövetéséért milyen büntetésre számíthatott.¹ Arra azonban nem alkalmasak a törvénygyűjtemények, hogy az igazságszolgáltatás működését megismerjük. A törvénygyűjteményekből nem derül ki, hogy egy-egy vád esetén a vádlott számára milyen lehetőségek adódtak a védekezése. Nem derül ki, kik hallgatták meg a sértett és a vétkező feleket, és az sem, hogy milyen bizonyítékok alapján hozták meg az ítéleteket. A mezopotámiai történelem azonban rendelkezik egy speciális szövegtörzsszel, melyet *di tilla*-szövegeknek hívnak. Ezek a szövegek lényegében bírósági jegyzőkönyvek vagy azoknak kivonatai, és a mezopotámiai igazságszolgáltatás azon szegletébe nyújtanak betekintést, melyek a törvénykönyvekből hiányoznak. Jelen tanulmányban ezen *di tilla*-szövegeket kísérlem meg bemutatni, és a segítségükkel válaszolom meg a mezopotámiai igazságszolgáltatással kapcsolatos kérdéseket.

A *di tilla*-szövegek általános jellemzői

A *di tilla* sumer kifejezés, „lezárt ügyet” jelent. Ezek a szövegek olyan peres ügyek jegyzőkönyveit és azok kivonatait tartalmazzák, melyeket „lezártak”, melyeknél meghozták az ítéletet, és azt végre is hajtották. A korpusz az elnevezését onnan kapta, hogy a *di tilla* kifejezés szerepel ezeknek a szövegeknek az elején, vagy a végén. Ez a korpusz nagyjából 300-350 szöveget foglal magába, melyek a Kr. e. 21. században keletkeztek két mezopotámiai városban, Girsuban és Ummában.² A két település egymás szomszédságában feküdt a Tigris-folyó mentén, amelyeknek élén egy kormányzó (*sumerül ensi*) állt. A kormányzók ebben a korszakban (melyet a szakirodalom Ur III kornak nevez) az Ur városában székelő királyi család alárendeltjei voltak. A kormányzókat a mindenkori Ur-i király nevezte ki, és adott esetben le is válthatta őket. Az *ensi* elsősorban a város gazdaságáért felelt, viszont az ő feladatkörébe tartozott az igazságszolgáltatás is. Számos *di tilla*-szövegben a kormányzó jelenik meg, mint döntéshozó személy, és az sem ritka, hogy egy-egy ügy esetén a sértett fél egyenesen hozzá megy a sérelmét előadni. Nem meglepő módon a *di tilla*-szövegek a két *ensi* palotájának archívumából kerültek elő.

1. kép. Mezopotámia az Ur III korban (forrás: Wikipedia)

Tartalmukat tekintve a di tilla-szövegek változatosak, felépítésüket tekintve azonban megfigyelhetők általános szabályok, amelyek alapján íródtak. A di tilla kifejezés minden esetben szerepel a táblán, Ĝirsuban a legelső sorban, míg Ummában a szöveg végére került. Bizonyos esetekben a szövegek rövid bevezetést adnak, amelyből kiderül mi a per előzménye, de ez nem általános. Sok esetben a szövegek semmit nem árulnak el arról, mi vezetett a jogi procedúrához, és csak a tárgyalás eseményeiből, valamint az ítéletből lehet következtetni arra, mi is volt az alapkönfliktus. A korpusz legfontosabb és leghosszabb eleme a tárgyalás szekció volt, ami elsősorban arra fókuszált, hogy a per résztvevői hogyan próbálták bizonyítani az igazukat. A tárgyalást az ítélethozatal követte, ahol röviden (általában alig 1-2 sorban) kihirdették az ítéletet. Az ítélethirdetés után a szöveg megnevezi a pert lebonyolító tisztviselőket, majd zárásképpen a keltezés következett. A dátumnál többnyire csak az évet adják meg (mely uralkodó melyik uralkodási évében történt a per). Pár dokumentumnál a hónapot is feljegyezték, de ez nem általános, a szövegek 90%-ában csupán az év szerepel.

A szövegek tárolásáról viszonylag sokat lehet tudni a korpusz egy alcsoportja a pisaĝ-dubba szövegek segítségével. A pisaĝ-dubba egy táblák tárolására használt kosár volt.³

Ezekben a kosarakban azonos témájú táblákat tároltak, amelyeket további szempontok alapján (pl. dátum) különítettek el, hasonlóan a modern irattárolás rendszeréhez. Maguk a pisaĝ-dubba szövegek pedig lényegében „címkék”, melyek segítségével könnyen tudták azonosítani, hogy az adott kosárban milyen típusú táblákat tároltak. Egy ilyen pisaĝ-dubba szöveg Ĝirsuból az NSGU 221,⁴ melyen az alábbi felirat szerepel: „pisaĝ-dubba, mely tartalmazza azokat a lezárt ügyeket, melyeknél Lu-Šara, Lu-Ebgal, Ur-Ištaran és Lu-dinĝira voltak a bírók. Arad-Nanna kormányzó és nagyvezír idején, az évben melyben Šu-Suen király lett”⁵ (Kr. e. 2037). Ez alapján arra lehet következtetni, hogy a kosár, amelyet ezzel a „címkével” láttak el, azon di tilla-szövegeket tartalmazta, amelyeket Šu-Suen első uralkodási évében keletkeztek, és a négy megnevezett személy hozott ítéletet, mikor a város kormányzója Arad-Nanna volt. Így elmondható, hogy a di tilla-szövegek tárolásánál két szempontot vettek figyelembe: a dátumot és az ítéletet meghozó személyét.

Az igazságszolgáltatás főbb szereplői

Adi tilla-szövegek végén négy tisztség/pozíció szerepel, amelyek azokra a személyekre utalnak, akik lebonyolították a pert. Ez a négy tisztség/pozíció a kormányzó, a bíró, a maškim és az úgynevezett „jelenlövő” volt. A mezopotámiai kultúrkörben a legfőbb bíró maga a király volt. A király azonban nem tudott jelen lenni minden tartományban, így ezt a szerepet Ummában és Ğirsuban is a kormányzó töltötte be. Adi tilla-szövegek 36 évet ölelnek fel (kb. Kr. e. 2063–2027), melynek első 16 évében minden pert a kormányzó előtt bonyolítottak le, és a kormányzó hozta meg az ítéletet. Mikor azonban a dinasztia második királya Šulgi meghalt (kb. Kr. e. 2047) az utódja Amar-Suen egy új igazságszolgáltatási rendszert vezetett be, ahol már nemcsak a kormányzó felelt a peres ügyek rendezéséért, hanem egy többtagú bírói testület is.⁶ A bírók (sumerül dīku) a következő 20 évben rendszeres szereplői voltak a pereknek, ahol a kormányzót helyettesítve hallgatták meg a panaszokat, vezették le a tárgyalásokat, és hirdették ki az ítéleteket. A bírók száma egy-egy pernél változott, bizonyos ügyeknél csak egy bíró volt jelen, más ügyeknél azonban négy is. A kormányzó ebben a 20 éves periódusban továbbra is betöltötte a legfőbb bíró szerepkörét, de az aktivitása jelentősen visszaesett. Ummában ezek után csak a perek felénél jelenik meg a kormányzó, míg Ğirsuban csupán a perek ötödénél.⁷ A bírók számában nagy az eltérés Umma és Ğirsu között. Míg Ummában összesen három bírót ismerünk név szerint (Abba-Enlilĝen, Kiaĝ, és Lu-amana.), addig Ğirsuban közel 30 bíró neve maradt fenn,⁸ igaz, az esetek 75%-ában ugyanaz a négy személy jelenik meg (Lu-Šara, Lu-ebgal, Ur-Ištaran, és Lu-diĝira). A dīku azonban nem foglalkozás volt, hanem funkció, egy pozíció, amelyet többnyire a társadalmi elit valamely tagja töltött be.⁹ Ğirsuban több bíró fő foglalkozása is ismert. Ur-Ištaran egy béljős család leszármazottja;¹⁰ Lu-Šara királyi küldött volt és egyben a legfőbb katonai helytartó fia;¹¹ Lu-Niĝirsu pedig az egyik helyi templomgazdaságot vezette.¹²

Ezek a bírók szoros kapcsolatban álltak a királlyal, amikre az a tény is utal, hogy a többségük rendelkezett a rad-zu pecsétekkel. Az arad-zu („a te szolgád”), olyan pecsét típus volt, mely legitimálta a viselőjét hivatalának/funkciójának betöltésére.¹³ Ezek a pecséteken szerepelt a király vagy a kormányzó neve, attól függően, hogy a pecsét birtokosa kitől kapta a felhatalmazást. A ĝirsui bírók pecsétjein minden alkalommal az uralkodó neve szerepel, ami egyértelművé teszi, hogy a király bízta meg őket, és a királyt képviselték a pereknél.

Arra vonatkozóan nincs bizonyíték, hogy a korszakban létezett volna egy tárgyalóterem, vagy bírósági épület,¹⁴ viszont a di tilla-szövegek perei többször is úgy kezdődnek, hogy „X megjelent a bírók előtt, és azt állította, hogy...”. Illetve az ummai BCT 2 156-os szövegben a tárgyalásra behívott tanúk az egyik bíró, Kiaĝ házában jelennek meg.¹⁵ Ugyan a modern értelemben vett tárgyalóteremre nincs bizonyíték, de láthatólag a bírók rendelkeztek egy hivattal (ami akár a saját házukon belül is lehetett), ahol tudták fogadni a per résztvevőit és a beidézt tanúkat.

Az igazságszolgáltatás másik fontos szereplője a maškim volt. A maškimnak több fordítása is ismert, mint például „végrehajtó”,¹⁶ „komisszár”¹⁷ vagy „ügyvéd/vagyonkezelő”.¹⁸ Ezek a fordítások azonban nem pontosak, és egyik sem adja

vissza a feladatkör teljességét, amivel a maškim rendelkezett. Valójában nincs olyan modern fogalom, ami alkalmas lenne erre, ezért a legújabb szakirodalom nem is fordítja le, hanem meghagyja a sumer kifejezést eredeti formájában.

A maškim a bíróhoz hasonlóan nem foglalkozás volt, hanem funkció/pozíció. Adminisztratív szövegekben a maškim pozícióban lévő személy a szállítások, kifizetések és más típusú ügyletek tanújaként működött. Ezeknél az ügyleteknél a maškim egy magasabb hatóság megbízottjaként szerepel, aki megfigyeli, legitimálja és archiválja a történéseket, hogy a későbbi esetleges vitáknál referenciaszemélyként szolgálhasson.¹⁹ Hasonló szerepköre lehetett a pereknél is, ahol egy magasabb hatóságot (valószínűleg a királyt vagy a kormányzót) képviselve egyfajta intézményi tanúként megfigyelte, legitimálta és archiválta a jogi procedúrát, így a későbbiekben be lehetett idézni, ha egy-egy perrel kapcsolatos eljárásokat kellett ellenőrizni vagy újra tárgyalni.²⁰ A maškim mindig egyedül szerepelt a pereknél, csupán pár olyan ügy ismert, ahol ketten voltak jelen.²¹

A maškim jelenléte Ğirsuban rendszeres, lényegében minden ügynél jelen van, és minden esetben legelsőként kerül felsorolásra, megelőzve a kormányzót és a bírókat is. Ummában azonban csak az esetek ötödénél jelenik meg. Az ummai maškimok többsége vagy a katonasághoz kötődött vagy a királyi közigazgatáshoz,²² ami az uralkodóval való szoros kapcsolatra utal. Ezzel szemben a ĝirsui maškimok a helyi elit tagjai közül kerültek ki, akik viszont a kormányzóval álltak szoros kapcsolatban.²³

Az utolsó és egyben a legnehezebben meghatározható pozíció az úgynevezett „jelenlövő” (angol szakirodalomban: *by-stander*) volt. Ez a csoport Ummában jelentős, ahol lu kiba gubba, vagyis „a jelenlévő emberek” kifejezést használják rájuk. Ğirsuban lu marzaként (esetenként lu marza kiba gubba, vagyis a „jelen lévő marza személyek”) hivatkoztak rájuk, viszont az előfordulásuk sokkal ritkább, mint Ummában. A „jelenlövő” pontos szerepe a pereknél nem teljesen egyértelmű.²⁴ Annyit biztosan meg lehet állapítani, hogy a maškimhoz és a bíróhoz hasonlóan a „jelenlövő” is funkció volt, amelyet többnyire a legmagasabb tisztviselők töltöttek be.²⁵ A szövegekben mindig utolsóként kerültek említésre a bírók után és a dátum előtt.

Tárgyalás és bizonyítás

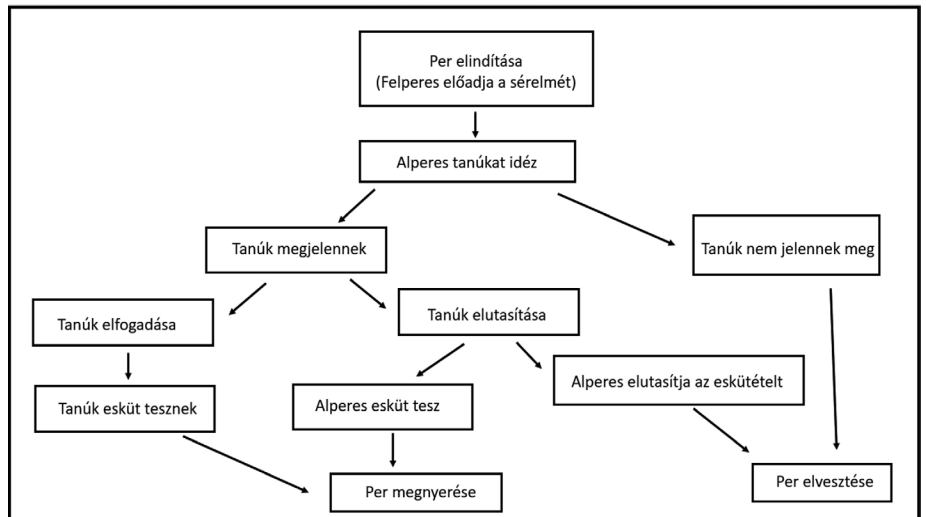
Adi tilla-szövegek legfontosabb és legterjedelmesebb része a tárgyalási szekció volt, ahol a per résztvevői megkísérelték az igazukat bizonyítani. A szövegek szerint a perek általában úgy kezdődtek, hogy a felperes megjelent a bírók vagy a kormányzó előtt, és tett egy kijelentést, elindítva ezzel a jogi eljárást. Az NSGU 37-es dokumentumban²⁶ például egy Ninzagesi nevű lány azt a kijelentést tette: „Az én apám nem adott el Ajakalának!” Noha maga a dokumentum nem írja le, de a kontextusból egyértelmű, hogy Ninzagesi Ajakala szolgája, akit a saját apja adott el, valószínűleg azért, hogy rendezze az adósságait. A lány azonban azt állította, hogy ez az adósvétel soha nem történt meg, és ő törvénytelenül lett Ajakala tulajdona. Maga a per így lényegében arról szólt, hogy Ajakala be tudja-e bizonyítani, hogy Ninzagesit valóban eladta neki az apja, és

törvényes úton lett a szolgálja. A leg-egyértelműbb bizonyíték az lenne, ha az apa maga jelenne meg, és mondaná el, valóban eladta-e a lányát, de a szöveg kitér rá, hogy ő ekkor már nem élt. Így Ajakalának a bizonyítási eljárást követve kellett meggyőznie a bírókat igazáról.

A bizonyítás ebben a korszakban két fordulóban történt meg. Az első fordulóban az alperes tanúkat idézett a bírók elé (sumerül lu inimma, szó szerint „a szó embere”). Tanúként nem lehetett akárkit beidézni. Tanúnak mindenképpen olyan embernek kellett lennie, aki egyértelműen tudta igazolni az alperes állítását (vagy ritkább esetben a felperesét). Például gyakoriak az olyan ügyek, ahol korábban egy adásvétel történt, de az eladó azt állítja, nem kapta meg a vevőtől az összeget, amiben megállapodtak. Ezek az adásvételi megállapodások azonban nyilvánosak voltak, és amikor a kifizetés megtörtént, az eladón és a vevőn kívül egyéb személyek is jelen voltak, akiknek a neveit a tranzakciót megörökítő táblára lejegyezték.²⁷ Ennek eredményeként amikor az adásvétel kapcsán valaki pert indított, a táblán megnevezett személyek tanúként beidézhetőek voltak. Érdekesség, hogy noha láthatóan voltak írásos dokumentumok a tranzakciókról, ezeket a tárgyalásoknál nem tekintették döntő bizonyítéknak. Többnyire csak azért volt szükség ezekre a táblákra, hogy a bírók meggyőződhesse nek róla, hogy a beidézett tanúk valóban tudják igazolni az egyik fél állításait.²⁸

Amennyiben a tanúkat, mint az ügyben releváns személyeket elfogadták, úgy ezek a tanúk esküt tettek arra vonatkozóan, hogy az őket behívó fél az igazat állítja.²⁹ Ezt a megerősítő esküt (sumerül nam-erim-am/ku) az istenek előtt tették le. Ummában ez az eskütétel a város főistenének, Šarának a templomában zajlott, míg Ğirsuban az egyik helyi istenség, Ninmarki templomában történő eskütételekről vannak bizonyítékaink.³⁰ Amennyiben a tanúk letették az esküt, úgy az őket beidéző fél azonnal megnyerte a pert, és a kormányzó vagy a bírók kihirdették az ítéletet. Ebben a kultúrkörben az istenek előtt tett eskü ugyanis a legerősebb bizonyítéknak számított. Oly mértékben félték és tisztelték az isteneket, hogy nem mertek volna előttük hazudni. Éppen ezért a bírók számára egyértelmű volt, hogy amennyiben a beidézett tanúk hajlandók az istenek előtt esküt tenni az egyik fél mellett, úgy annak a félnek van igaza, és nincs szükség további bizonyítékokra. A di tilla-korpuszban általában két vagy három tanú jelenik meg, hogy esküt tegyen, ritkább esetben előfordul egy vagy akár öt tanú is.³¹

A tanúkat azonban nem minden esetben fogadták el mint az ügyben releváns személyeket. Továbbá a felperesnek lehetősége volt elutasítani őket. Ha élt ezzel a lehetőséggel, úgy a tanúk nem tették esküt, és a per a második fázisába lépett, ahol az alperesnek kellett lennie a megerősítő esküt az istenek előtt. Amennyiben ezt megtette, úgy megnyerte a pert, amennyiben azonban elutasította, úgy azonnal elvesztette.³² A per végül ítélethirdetéssel zárult, a vesztes fél pedig elismervén a vereségét lemondott a követeléseiről (sumerül tug ur).

1. ábra. A tárgyalás menetele a di tilla-szövegekben

A fent említett példánál maradván az NSGU 37-es dokumentumban Ajakala két tanút is a bírók elé idézett, akik igazolni tudták volna, hogy Ninzagesi apja valóban eladta a lányát neki, és ő kifizette a lány teljes árát. Ninzagesi azonban elutasította ezeket a tanúkat, így végül Ajakalának kellett letennie az esküt. Mivel megtette, így megnyerte a pert, a bírók ítélete alapján pedig Ninzagesi az ő szolgálja maradt.

Az eskütétel megtagadása mellett az is a per elvesztését jelentette, ha nem sikerült tanúkat idézni a bírók elé. A BM 19356-os dokumentumban³³ például egy Ninkugzu nevű szolga azt állította, hogy őt (az ekkor már elhunyt) gazdája felszabadította, így már nem szolga többé. Azt ígérte, hogy a felszabadításával kapcsolatban két napon belül tanúkat fog hozni. Ninkugzu azonban nem jelent meg a tanúkkal két nap múlva, így elvesztette a pert, és továbbra is szolga státuszban maradt.

Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy egy-egy jogi procedúra milyen hosszú volt, vagyis mennyi idő telt el a per elindítása és az ítélelhozatal között. A BM 19356-os az egyetlen szöveg a korpuszban, ahol az időre vonatkozóan információt kapunk. Viszont mivel nincs más adat, amivel össze lehetne hasonlítani, így nem eldönthető, hogy minden esetben két napon belül kellett-e beidézni a tanúkat.

A di tilla-szövegek témái

A fennmaradt 300-350 di tilla-dokumentum változatos képet mutat, és minden szöveg új információkat közöl a Kr. e. 21. századi Mezopotámia társadalmáról. Ennek ellenére bizonyos témakörök nagyobb gyakorisággal fordulnak elő. A három legtöbbet szereplő téma a di tilla-korpuszban a családokat érintő viták (házasság és válás), a szolgák státuszát érintő perek (szolgák adása-vétele, illetve felszabadítása), valamint a földtulajdonnal/örökséggel kapcsolatos ügyek.

Házasság és válás

Az első nagyobb téma a családokra és a családtagok közötti konfliktusokra koncentrál, amik a házasság és a válás intézményét érintik. A mezopotámiai házasságról hiányosak az ismereteink, nem tudjuk minden részletét annak a hosszú folyamatnak, amelynek eredményeként két ember végül összekötötte az életét.³⁴ Bizonyos elemek azonban ismertek. Mezopotámiában érdekházasságok születtek, amelyeket a szülők hoztak létre, akik megegyeztek egymással, hogy gyermekeik össze fognak házasodni. A *di tilla*-szövegek ezt az egyezséget úgy írják le, hogy az egyik szülő megjelent a másik szülő előtt, és azt mondta neki: „A király nevére esküszöm, hogy X, a fiam elveszi Y-t, a lányodat”, vagy „A király nevére esküszöm, hogy X, a fiam a te vejed lesz”. Ez formális eskütétel volt, amely a kezdő lépése volt egy házasság megpecsételésének. A *di tilla*-szövegekben pedig elsősorban ennek az eskütételnek a letagadása vagy be nem tartása adja a fő konfliktust a családok között. Az egyik legjobb példa erre az NSGU 18-as dokumentum.³⁵ Ennél az ügynél egy Geme-Lamma nevű nő indított pert azért, mert a lányát nem vette el az a férfi, akivel kapcsolatban korábban házassági egyezség született. A perhez vezető konfliktus abból származott, hogy a férjjelölt (akit Lu-Ningirsunak hívtak) apja, egy bizonyos Ursaga évekkorábban megegyezett valaki mással, Lu-Gudeával, hogy a gyermekeik a jövőben összeházasodnak. Ursaga azonban nem sokkal később meghalt, az özvegye, Atu pedig létrehozott egy másik egyezséget Geme-Lammával arra vonatkozóan, hogy Lu-Ningirsu az ő lányát fogja elvenni. Ugyanannak a fiúnak tehát két házassági egyezményt kötöttek a szülei, de nyilvánvalóan csak egyszer házasodhatott. Mivel az Ursaga–Lu-Gudea-egyezség született meg korábban, ezért a bírók ezt tartották érvényesnek, de előbb Lu-Gudeának be kellett bizonyítania, hogy ez az egyezség valóban megkötöttet. Lu-Gudea így tanúkat idézett, akik jelen voltak akkor, mikor megegyezett Ursagával, de a tanúkat Atu és Geme-Lamma is elutasította, így ő maga tette le az esküt. Az eskütétel eredményeként Lu-Gudea megnyerte a pert, és Lu-Ningirsu az ő lányát vette el.

Bizonyos esetekben előfordul, hogy nem szülők, hanem a már felnőtt vőlegény hozott létre házassági egyezséget. Ha viszont így tett, akkor szüleit értesítenie kellett az egyezségről, és nekik is engedélyezniük kellett a házasságot. Az NSGU 15³⁶ és NSGU 16³⁷ dokumentumokban a vőlegény saját maga egyezett meg a későbbi felesége szüleiével. A 16-os szövegben a vőlegény apja értesült erről a megállapodásról, és áldását is adta a házasságra. A 15-ös szövegben azonban a történet ennél bonyolultabb fordulatot vett. A szöveg szerint ugyanis egy Duganizid nevű férfi két házassági megállapodást is kötött saját magának. A két megállapodás közül azonban csak az elsőről szólt a szüleinek, így a másodikikat a bíróság érvénytelenítette. Arra vonatkozóan nincs információnk, hogy Duganizid miért hozott létre saját magának két házassági megállapodást, vagy hogy a két menyasszony közül melyiket szerette volna jobban elvenni feleségül. Az azonban egyértelműen kiderül a dokumentumból, hogy amennyiben a szülők nem tudnak a megállapodásról vagy nem engedélyezik a frigyet, akkor az a házassági megállapodás érvénytelen lesz.

Gyakori téma a *di tilla*-korpuszban a házasság felbontása, a válás is. A szövegekben a házasság felbontásával kapcsolat-

2. kép. Házaspár fogadalmi szobra. Nippur, Kr. e. 26–27. század (Iraq Museum, Bagdad)

ban két fő probléma merül fel. Az egyik a kompenzáció kérdését érinti. A házassági egyezmény ugyanis tartalmaz egy olyan kitétel is, hogy amennyiben a vőlegény oldaláról megfelelő indok nélkül bontják fel az egyezséget, úgy a családja kompenzációt kell fizessen a menyasszony családjának.³⁸ Erről a kompenzációról Ur-Namma törvénygyűjteménye is említést tesz, ahol §9 és 10§-ban³⁹ a kompenzáció összegét 1 mana (kb. 500 gramm) vagy 30 gi ġ (kb. 250 gramm) ezüstben határozzák meg. Az NSGU 4-es szöveg⁴⁰ perének oka is ez a kompenzáció. Egy Ur-Igalim nevű férfi megfelelő indok nélkül felbontotta a házasságát, majd kifizetett 1 mana ezüstöt a menyasszony családjának. A menyasszony családja azonban azt állította, nem kapták meg a kompenzációt. A szöveg második fele elveszett, és csak annyit tudni, hogy Ur-Igalim beidézett legalább egy tanút, aki igazolni tudta volna, hogy valóban átadta a kompenzációt, de az már nem derül ki, megnyerte-e végül a pert.

Ha a házasság felbontása megfelelő indokkal történt, úgy ezt a kompenzációt nem kellett megfizetnie a vőlegény családjának. Megfelelő indoknak az számított, ha nem hálták el a házasságot (NSGU 22),⁴¹ ha a feleség nem szült gyereket (NSGU 26),⁴² vagy ha megcsalta a férjét (NSGU 205).⁴³ A perek ilyen esetekben mindig abból adódtak, hogy a férj be tudja-e bizonyítani, hogy ezek az okok valóságosak voltak.

A házasság felbontását általában a vőlegény vagy férj kezdeményezte, de előfordult, hogy a menyasszony vagy feleség oldaláról érkezett ez a kérelem. Erre vonatkozóan az NSGU

169-es dokumentum⁴⁴ ad információt. Ennél az ügynél Ninhilisu, a feleség akart elválni a férjétől, mert az bűnöző, azaz lu laga lett.⁴⁵ Ez megfelelő indoknak számított, így Ninhilisu bármilyen negatív következmény nélkül elválhatott a férjétől.

Szintén érdekes témát vet fel a családot érintő ügyek kapcsán az NSGU 6-os szöveg,⁴⁶ ahol a feleség (akit Lallagulának hívtak) arra kéri a férjét, vegyen el egy másik nőt. Ennek az oka az, hogy Lallagula halálos beteg lett. A feleség pontosan meghatározta férje számára, kit vegyen el helyette, továbbá azt is megszabta, hogy amíg ő él, addig a férjének gondoskodnia kell róla, élelmet és ruhát kell biztosítania neki. A férje pedig a bírók előtt esküt tett, hogy mindent úgy fog tenni, ahogyan azt a felesége kérte tőle. A szöveg vége elveszett, így nem lehet tudni, valóban betartotta-e az ígérését.

Szolgaság

A di tilla-szövegek második nagyobb témaköre a szolgákkal, azok adásvételével és státuszával foglalkozik. Az ókori Mezopotámiában alapvetően két módon válhatott valaki szolgává. Egy sikeres hadjárat után a legyőzött ország lakosságát elhurcolták, és szolgaként különböző, egyszerűen elvégezhető fizikai munkára fogták őket.⁴⁷ A helyi lakosság azonban elsősorban adósság miatt lett szolga. Az Ur III korban gyakori jelenség volt, hogy a szülők az adósságaik miatt a saját gyerekeiket adták el szolgának.⁴⁸ A szolgákért minden esetben ezüsttel fizettek a vevők a szülőknek. A korszakban egy szabad ember gyermeke azonban csak akkor válhatott szolgává, ha arra a király (vagy az őt képviselő kormányzó) engedélyt adott. Eszerint a gyerekek szolgának adása törvénytelennek számított, amennyiben erről a szülők nem értesítették a királyt vagy a kormányzót.⁴⁹ Így általában a vevőnek a di tilla-szövegekben vagy azt kellett bizonyítania, hogy a király vagy kormányzó tudtával és engedélyével vásárolta meg a gyermeket, vagy pedig azt, hogy a teljes összeget kifizette. A gyerekek eladásáról készültek írásos dokumentumok,⁵⁰ de ezek nem számítottak döntő érvényű bizonyítéknak. A vevőknek minden esetben tanúkat kellett hozniuk, akik esküt tettek arra, hogy a tranzakció törvényes volt, és a teljes ár kifizetésre került.

A legtöbb esetben a pert vagy az eladott szolga, vagy az eladó szülő kezdeményezi. A szülők esetében az okozza az alapkonfliktust, hogy állításuk szerint nem kapták meg a teljes összeget, viszont a vevő minden esetben bebizonyította, hogy a teljes összeget átadta, ezért nem tartozik a szülőknek semmivel. Ritkább esetben fordul elő, hogy a szülők magát a tranzakciót tagadják le, és a gyermeküket akarják visszakapni. Ilyen esetre vonatkozik az NSGU 46-os dokumentum,⁵¹ ahol egy Nin-muinzu nevű nő azt állította, nem adta el a lányát. A vevő, Lu-Ningirsu azonban be tudta bizonyítani, hogy ez az adásvétel megtörtént, és Nin-muinzu lánya továbbra is az ő szolgája maradt.

Mikor a szolgák kezdeményezik a pert, minden esetben az motiválja őket, hogy visszanyerjék a szabadságukat. Ezt két módon próbálták elérni. Az egyik mód erre az volt, hogy az őket eladó szülő halála után azt állították, az adásvétel soha nem történt meg. Ez a kísérletük azonban a ránk maradt szövegek alapján soha nem járt sikerrel. A korábban már idézett NSGU 37-es dokumentumban Ninzagesi megmaradt szolga

státuszban, miután a vevője, Ajakala bebizonyította, hogy a lányt a szülei eladták. Hasonló történt az NSGU 35-ös dokumentumban⁵² is, ahol egy Etamuzu nevű szolgálány azt állította, hogy az apja (aki a per idején már nem élt) nem adta el őt. A vevő azonban bebizonyította, hogy törvényes úton vette meg a lányt, sőt Etamuzu anyja is megjelent a bírók előtt, és ő is megerősítette, hogy ez az eladás valóban megtörtént, így a lány megmaradt szolga státuszában.

A másik lehetőséget a szolgák számára az jelentette, ha meghalt a gazdájuk. Ebben az esetben a halott személy minden tulajdonát az utódai között osztották fel,⁵³ így a szolgák is valamelyik örököshöz kerültek. A szolgák azonban ezt megpróbálták megakadályozni, és a bírók előtt azt mondták, ők valójában soha nem voltak az elhunyt gazda tulajdona. Ennél az eljárásnál így az örökösnek bizonyítania kellett, hogy a szolgák valóban az örökösök tulajdonai voltak, és jogosan követeli őket magának. Erre az egyik legszemléletesebb példa az NSGU 32-es dokumentum.⁵⁴ Ebben a szövegben egy Ur-šuš-Bau nevű családfő elhunyt, és az ingóságait az örökösök egymás között felosztották. Egy Ur-Lamma nevű szolga is a részét képezte ennek a hagyatékknak, aki azonban azt állította, hogy soha nem volt Ur-šuš-Bau szolgája. Emiatt az örökösök két tanút idéztek a bírók elé, akik két dolgot erősítettek meg: egyrészt, hogy Ur-Lamma apja szolgaként gabonát és gyapjút kapott Ur-šuš-Bau egyik emberétől, másrészt, hogy maga Ur-Lamma is Ur-šuš-Bau házában született. A tanúk tehát lényegében azt bizonyították be, hogy Ur-Lamma apja szolga volt, és maga Ur-Lamma is szolgaként született meg. A két tény meggyőzte a bírókat, és Ur-Lamma továbbra is szolga maradt Ur-šuš-Bau egyik örökösénél.

Egy elvesztett per után nem gyakori, hogy a szolga megpróbálta volna újra jogi úton visszanyerni a szabadságát, de egy példa erre is található a korpuszban. Az NSGU 33–34 dokumentumok⁵⁵ egy Ahuma nevű szolgáról szólnak, aki háromszor is megkísérelte jogi úton elnyerni a szabadságát. Az ő gazdája Kuda volt, aki azonban elhunyt, Ahuma pedig az egyik örökösehez, Ur-Bagarához került. Ahuma pert indított, és azt állította, ő soha nem volt Kuda szolgája. Ur-Bagara viszont bebizonyította, hogy ez nem igaz, és Ahuma az ő szolgája lett. Ahuma azonban ezt nem fogadta el, hat évvel később ismét pert indított, amit ismételten elvesztett. A második vereséget sem fogadta el, és kilenc évvel később ismét azt állította a bíróknak, ő nem volt Kuda szolgája. A pert harmadszorra is elveszítette, ráadásul a szöveg ezúttal azt is megemlíti, hogy Ahuma testvére jelen volt a harmadik ítélethozatalnál. Ezt a rövid betoldást csak úgy lehet értelmezni, hogy a testvére jelenlétével próbálták rávenni a bírók Ahumát arra, hogy fogadja el a sorsát, és ne indítson pert negyedszerre is. A korpuszban nem ismert negyedik alkalom, így vélhetően a harmadik veresége után Ahuma végül feladta a szabadságáért folytatott küzdelmet.

A fenti példákból egyértelművé válik, hogy pert bárki tudott kezdeményezni, még ha szolga státuszban volt is az illető. Ha egy szolga azt állította, hogy őt felszabadították vagy korábban nem adták el, akkor a bíróságnak foglalkoznia kellett az ügygel, és nem söpörhették félre a szolga kezdeményezését. Ugyan az esetek többségében a szolgák elveszítették a pert, de van példa az ellenkezőjére is. Az NSGU 178-as dokumentumban⁵⁶ egy Gū nevű családfő még életében felszabadította

a szolgáját, Utu-adahgūt. Gū azonban nem sokkal utána meghalt, az örökösei pedig az örökségük részének tekintették egykori szolgáját. Utu-adahgu azonban négy tanút is be tudott idézni, akik igazolták, hogy Gū valóban felszabadította őt, így az örökösök elfogadták, hogy nem a tulajdonuk.

Földbirtok és örökség

A harmadik nagy témakör a di tilla-korpuszban a földtulajdont érintő ügyek. A szövegek alapján egy családfőnek jogában állt a birtokába tartozó földterületet eladni vagy elajándékozni.⁵⁷ A legtöbb esetben ez utóbbi történt meg, mikor a családfő valamely családtagjának (gyakran a feleségének vagy a sógornőjének) kisebb méretű földbirtokot ajándékozott. Mikor azonban ez a családfő elhunyt, az örökösök a hagyaték részének tekintették az eladományozott birtokrészt, és az alperesnek a bíróság előtt kellett bebizonyítania, hogy a földbirtokot valóban ajándékba kapta. Például a BM 22858 dokumentumban⁵⁸ egy Kiaġ nevű családfő a birtokát a halott testvére feleségének ajándékozta. Miután Kiaġ is meghalt, az örökösei maguknak követelték a birtokot. Kiaġ sógornője nem tudott tanúkat hozni, akik bizonyították volna, hogy a birtokot valóban ajándékba kapta, ezért végül az örökösök kapták meg a telket. Az NSGU 103 dokumentumban⁵⁹ egy Kuli nevű családfő a feleségének, Ammának ajándékozott egy telket, amit a feleség továbbajándékozott a menyének (a fia és a férje ekkor már feltehetően nem élt). Amma halála után a testvére, Ur-Suen magának követelte a telket, így Amma menyének be kellett volna bizonyítani, hogy az a telek jogosan az övé. Erre azonban végül nem volt szükség, mert Ur-Suen időközben lemondott a követeléséről. A szöveg nem részletezi, miért tette ezt, csupán a tényt közli, valamint az ítéletet, hogy Amma menyé megtarthatta a birtokát.

Hasonló pereket látni abban az esetben, ha a családfő nem elajándékozza, hanem eladja a telket. A halála után az örökösök maguknak követelik a földbirtokot, és a vevőnek kell bebizonyítania, hogy valóban megvette a telket, és már nem képezi az elhunyt családfő hagyatékát. A legtöbb esetben ezek az ügyek rövidek és könnyen lezárhatóak voltak, viszont a BM 22871 dokumentumban⁶⁰ egy Ursaga nevű férfi, valamint a fia háromszor is megpróbált egy telket megszerezni. Ursaga azt állította, hogy a telket, amin egy raktárház állt, megvásárolta Uluditól (aki időközben elhunyt), de mivel ezt nem tudta bebizonyítani, ezért a telket Uludi örököseinek ítelték oda. Ursaga nem fogadta el a számára kedvezőtlen ítéletet, és egy évvel később ismét pert indított, de ismétlen vesztett. Négy évvel később ezt a telket aztán Uludi örökösei eladták, ezért Ursaga fia pert indított, hogy az a telek az apja révén az övé (Ursaga ekkor már valószínűleg szintén elhunyt). A dokumentum vége kitört, de az még kiolvasható, hogy Ursaga fia lemondott a követeléseiről, így valószínűsíthető, hogy az apjához hasonlóan ő is elvesztette a pert, és végül Uludi örökösei eladhatták a telket.

A földbirtokokkal kapcsolatos perek esetében is az a gyakoribb, amit a szolgák esetében láttunk: a pert mindig valakinek a halála váltja ki. A legtöbb esetben a telek tulajdonosának halála, hiszen ezt követi a hagyaték felosztása. Az örökösök úgy vélték, az a földterület az apjuké volt, tehát a hagyatékuk része, és csak abban az esetben mondtak le követelésükről, ha valóban bebizonyosodott, hogy az apjuk eladta vagy elajándékozta azt a telket.

Konklúzió

A di tilla-szövegek alapján rekonstruálható a Kr. e. 21. századi Mezopotámia két városának, Ummának és Ğirsunak az igazságszolgáltatási rendszere. A szövegek alapján bármely lakos, legyen szabad ember vagy szolga, megjelenhetett a kormányzó vagy a bírók előtt, és előadhatta a sérelmét. Ha így tett, akkor az alperesnek bizonyítania kellett, hogy amit a felperes állít, nem igaz. Ennek bizonyítására tanúkat idézett a bírók elé, akik az istenek előtt esküt tettek az alperes álláspontja mellett. Az eskütétel előtt azonban a felperes elutasíthatta a tanúkat, és ha így tett, akkor az alperesnek kellett esküt tennie az istenek előtt. Ha letette az esküt, úgy megnyerte a pert. Ha ezt megtagadta, úgy elveszítette.

A legtöbb esetben a per oka valamely korábbi egyezés nem tartásának vádja volt (adásvételek kifizetésének hiánya, házassági egyezségek mellőzése/felbontása stb.), de az is gyakori, hogy egy személy halála váltott ki konfliktusokat (például a hagyaték felosztása). Nagy rendszerességgel fordulnak elő olyan perek is, amelyet egy szolga státuszú személy kezdeményez, aki szabad polgár szeretne lenni. Meglepő módon azonban az olyan témák, mint a gyilkosság vagy a lopás, nem jelennek meg a korpuszban, vagy ha mégis, akkor sem ezeken a törvényszegéseken van a hangsúly. Erre jó példa az NSGU 42 dokumentum,⁶¹ ahol egy Urmes nevű halász meglopta a társát, Šulgi-lugalt, majd vélhetően elmenekült. Urmes azonban hátrahagyta a feleségét, lányát és egyik szolgáját, akik kárpótlásul mind Šulgi-lugal tulajdonává lettek. Urmes családját később Šulgi-lugal eladta másoknak, akik szintén továbbadták őket, és a per lényegében arról szólt, hogy törvényesek voltak-e ezek a tranzakciók. A rablás ténye tehát csak egyszerű kiegészítésként szerepel a szövegben, nem ezen van a fő hangsúly.

Összességében tehát kijelenthető, hogy a Kr. e. 21. századi Ummában és Ğirsuban létezett egy olyan igazságszolgáltatási rendszer, ami alkalmas volt arra, hogy a lakosságon belüli vitákat rendezze. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy ez a rendszer nem terjedt ki minden törvényszegésre. Elsősorban a családok közötti és családon belüli konfliktusokat, illetve korábbi tranzakciók és megállapodások be nem tartásából adódó konfliktusokat tudták ily módon rendezni. A rendszer lehetővé tette továbbá, hogy a legalacsonyabb társadalmi státuszúak is képviselthessék magukat – ugyanakkor a szövegekből az is látszik, hogy ritkán született számukra kedvező ítélet.

Jegyzetek

- 1 A törvénygyűjtemények tudományos megítélése vitatott. Ezek a szövegek az uralkodó megrendelésére készültek, és a valódi célközönségük maguk az istenek voltak, így inkább királyfeliratnak/királyi propagandának tekinthetők, melyeknek célja, hogy az uralkodót egy bölcs és igazságos királynak láttassák az istenek és az emberek előtt ezáltal is legitimálva az uralmát. Ugyanakkor nem lehet teljesen mellőzni azt a tényt sem, hogy ezek a szövegek összegezték a meglévő szokásjogokat, melyekre az igazságszolgáltatás épült, és amelyek alapján az ítéleteket meghozták. Így bár propaganda céllal íródtak, de fontos információkat tartalmaznak a korszak szokásairól és ítéleteiről, és ebben a formában tekinthetők törvények gyűjteményeknek. Ehhez részletesebben lásd Wells 2005, 200–202; Csabai–Földi 2020, 73–77.
- 2 A szövegek többségét elsősorban Girsuból ismerjük. Az utóbbi évtizedekben azonban sorra kerültek elő di tilla-dokumentumok Ummából, illetve számos korábban publikálatlan szöveg is kiadásra került, így a korpusz folyamatosan bővült. A di tilla-szövegek kiadásaihoz lásd Falkenstein 1956–57; Sollberger 1976; Sigrist 1995; Molina 2004 és Molina 2008.
- 3 Nelson 1976; Sallaberger 1999, 214–125.
- 4 Az NSGU (Neusumerischen Gerichtsurkunden) az Adam Falkenstein által összegyűjtött és kiadott di tilla-dokumentumok gyűjteményére utal. A szövegek elérhetők online felületen is a CDLI – <https://cdli.ucla.edu/>, valamint a BDTNS – <http://bdtns.filol.csic.es/> oldalakon. Minden szövegnek van egy saját CDLI-száma, melyek segítségével könnyen megtalálható a két online adattárban. Az idézett szöveg CDLI-száma: P110680. A tanulmány további részében minden szöveg esetében megadom a CDLI-számot is lábjegyzetben, a szakirodalom után.
- 5 Falkenstein 1956–57, 396; Nelson 1976, 152; Sallaberger 1999, 215; Molina 2000, 160; P110680.
- 6 Molina 2013, 126–127; Culbertson 2018, 176.
- 7 Culbertson 2009, 120.
- 8 Falkenstein 1956–57, I. 32–45; Culbertson 2009, 127–131; Molina 2013, 125–127.
- 9 Westbrook 2005, 38; Culbertson 2009, 124–127.
- 10 Falkenstein 1956–57, I. 43–45.
- 11 Falkenstein 1956–57, I. 40–41.
- 12 Zólyomi 2017.
- 13 Winter 1987.
- 14 Westbrook 2005, 27–29.
- 15 Culbertson 2009, 130–131; P105397.
- 16 Sollberger 1976; Sigrist 1995.
- 17 Falkenstein 1956–57; Sigrist 1995; Molina 2004.
- 18 Edzard–Wiggermann 1989–90.
- 19 Kang 1972; Oh'e 1983; Van de Mieroop 1987, 97–99; Sallaberger 1993/I, 24–25.
- 20 Westbrook–Lafont 2003/I, 193; Culbertson 2009, 132–137; Molina 2013, 127–128; Culbertson 2018.
- 21 Culbertson 2018, 174–176.
- 22 Molina 2013, 128; Culbertson 2018, 177–178.
- 23 Culbertson 2018, 178–181.
- 24 Oh'e úgy véli, a „jelenlővők” (a maškimhoz hasonlóan) a jogi procedúrát figyelték meg, és autoritást adtak az ítéletnek, viszont erre az elméletre nincs egyértelmű bizonyíték. Ehhez lásd: Oh'e 1980.
- 25 Culbertson 2009, 140–144; Molina 2013, 128–139.
- 26 Falkenstein 1956–57, II. 61–63; Lafont 2000, 57–58; P111325. Az ügyről egy másik másolat is ismert (BM 19359), mely kiegészíti a történetet. Ehhez lásd Sollberger 1976, 439–440; Sigrist 1995, 612; P101746.
- 27 Steinkeller 1989, 104–110.
- 28 Culbertson 2009, 86–87.
- 29 Falkenstein 1956–57/I, 68–69.
- 30 Falkenstein 156–57/I, 65–66; Sallaberger 2008, 162–164; Culbertson 2009, 89–93.
- 31 Falkenstein 1956–57/I, 69.
- 32 Falkenstein 1956–57/I, 70–71; Westbrook–Lafont 2003, 194.
- 33 Sollberger 1976, 441–442; Sigrist 1995, 610–612; Molina 2000, 132; Lafont 2000, 57; Wilcke 2014, 527–528; P101745.
- 34 A házasság intézményének részletesebb összefoglalóihoz lásd Wilcke 1985; Kalla 2012.
- 35 Falkenstein 1956–57, II. 28–31; Lafont 2000, 42–43; P110830.
- 36 Falkenstein 1956–57, II. 23–25; Molina 2000, 141–142; P111314.
- 37 Falkenstein 1956–57, II. 25–26; P143154.
- 38 Falkenstein 1956–57, I., 107–109; Wilcke 1985, 252–267; Westbrook–Lafont 2003, 204.
- 39 Civil 2011, 247.
- 40 Falkenstein 1956–57, II. 5–6; P111385.
- 41 Falkenstein 1956–57, II. 35–37; Lafont 2000, 44; P110818.
- 42 Falkenstein 1956–57, II. 42–44; P110801.
- 43 Falkenstein 1956–57, II. 340–345; Sallaberger 1999, 225–226; Molina 2000, 128; P111164.
- 44 Falkenstein 1956–57, II. 267–269; Molina 2000, 133–134; P110964.
- 45 A lu laga kifejezést a korszakban olyan törvényen kívüli személyre használták, aki állatokat tulajdonított el. Ehhez lásd Sollberger 1976, 447; Heimpel 1995, 106–107.
- 46 Falkenstein 1956–57, II. 8–10; Lafont 2000, 45; P111358.
- 47 A férfi foglyok többségét megvakították, és kertekben vízmerítőként alkalmazták, míg a nőket és a gyerekeket a malmokban és a szövőházakban helyezték el. Ehhez részletesebben lásd Gelb 1973, 81; Steinkeller 2015, 6–8.
- 48 Steinkeller 1989, 128–133; Lafont–Westbrook 2003, 198–199; Culbertson 2011, 36–40.
- 49 Civil 2011, 254–255; Wilcke 2014, 491–492.
- 50 Steinkeller 1989, 128–133.
- 51 Falkenstein 1956–57, II. 77–79; P111307.
- 52 Falkenstein 1956–57, II. 58–60; P110795.
- 53 Lafont–Westbrook 2003, 203–209.
- 54 Falkenstein 1956–57, II. 53–54; Hallo–Steinkeller 2002, 312; P110613.
- 55 Falkenstein 1956–57, II. 54–58; Lafont 2000, 56; P200594–P110981.
- 56 Falkenstein 1956–57, II. 283–285; P111353.
- 57 Falkenstein 1956–57, I. 128–129; Civil 2011, 270–271.
- 58 Molina 2004, 175–176; P211377.
- 59 Falkenstein 1956–57, II. 168–169; Wilcke 2014, 502–503; P110958.
- 60 Molina 2000, 114–115; Molina 2004, 177–178; Culbertson 2009, 133–134; P211379.
- 61 Falkenstein 1956–57, II. 69–72; P111225.

Bibliográfia

- Civil, M. 2011. „The Law Collection of Ur-Namma”: A. D. George (szerk.): *Cuneiform Royal Inscriptions and Related Texts in the Schoyen Collection*. Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 17. Bethesda, 221–286.
- Culbertson, L. 2009. *Dispute Resolution in the Provincial Courts of the Third Dynasty of Ur*: (PhD dissertation) University of Michigan.
- Culbertson, L. 2011. „A Life-Course Approach to Household Slaves in the Late Third Millennium B.C.”: L. Culbertson (szerk.): *Slaves and Households in the Near East*. Oriental Institute Seminars 7. Chicago, 33–48.
- Culbertson, L. 2018. „The maškim in Ur III Legal Documents”: A. Garcia-Ventura (szerk.): *What's in a Name. Terminology related to the Work Force and Job Categories in the Ancient Near East*. Alter Orient und Altes Testament 440. Münster, 169–187.
- Csabai Z. – Földi Zs. J. 2020. „Hammu-rápi törvényei”: Bélyácz K. et al. (szerk.) *Ókor*: Árkádia Kiskönyvtár 4. Pécs, 69–98.
- Edzard, D. O. – Wiggermann, F. A. M. 1989–90. „Maškim (*rabišu*)”: D. O. Edzard (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie* 7. Berlin – New York, 449–455.
- Falkenstein, A. 1956–57. *Die neusumerischen Gerichtsurkunden*. I–III. München.
- Gelb, I. J. 1973. „Prisoners of War in Early Mesopotamia”: *Journal of Near Eastern Studies* 32, 70–98.
- Hallo, W. W. – Steinkeller, P. 2002. „Sumerian Archival Documents”: W. W. Hallo (szerk.): *The Context of Scripture 3. Archival Documents from the Biblical World*. Leiden–Boston–Köln, 291–318.
- Heimpel, W. 1995. „Plow Animal Inspection Records from Ur III Girsu and Umma”: J. N. Postgate – M. A. Powell (szerk.): *Domestic Animals of Mesopotamia. Part II*. Bulletin on Sumerian Agriculture 8. Cambridge, 71–171.
- Kalla, G. 2012. „Házasság és házasságkötés az ókori Mezopotámiában”: *Ókor* 11/3, 18–24.
- Kang, Sh. T. 1972. *Sumerian Economic Texts from the Drehem Archive*. Sumerian and Akkadian Cuneiform Texts in the Collection of the World Heritage Museum of the University of Illinois 1. Urbana–Chicago–London.
- Lafont, B. 2000. „Les textes judiciaires sumériens”: F. Joannès (szerk.): *Rendre la justice en Mésopotamie. Archives judiciaires du Proche-Orient ancien (III – Ier millénaires avant J.-C.)*. Saint-Denis, 35–68.
- Microop, M. van de 1987. *Crafts in the Early Isin Period. A Study of the Isin Craft Archive from the Reigns of Išbi-Erra and Šu-Ilīšu*. Orientalia Lovaniensia Analecta 24. Leuven.
- Molina, M. 2000. *La ley más Antigua. Textos Legales Sumerios*. Barcelona.
- Molina, M. 2004. „Some Neo-Sumerian Legal Texts in the British Museum”: H. Waetzold (szerk.): *Von Sumer nach Ebla und Zurück. Festschrift Giovanni Pettinato zum 27. September 1999 gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern*. Heidelberger Studien zum Alten Orient 9. Heidelberg, 175–184.
- Molina, M. 2008. „New Ur III Court Records Concerning Slavery”: P. Michalowski (szerk.): *On the Third Dynasty of Ur. Studies in Honor of Marcel Sigris*. The Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series 1. Boston, 125–143.
- Molina, M. 2013. „Court Officials at Umma in Ur III Times”: *Zeitschrift für Assyriologie* 103, 125–148.
- Nelson, R. C. 1976. *Pisan dub-ba Texts from the Sumerian Ur III Dynasty*. PhD dissertation. University of Minnesota.
- Oh'e, S. 1979. „On the Distinction between Lú-inim-ma and Lú-ki-inim-ma”: *Acta Sumerologica* 1, 69–84.
- Oh'e, S. 1980. „The Terms Lú ki-ba gub-ba an Lú mar-za ki-ba gub-ba in the Ur III Texts”: *Acta Sumerologica* 2, 126–140.
- Oh'e, S. 1983. „On the Function of the Maškim, I”: *Acta Sumerologica* 5, 113–126.
- Roth, M. T. 1995. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Society of Biblical Literature. Writings from the Ancient World 6. Atlanta.
- Sallaberger, W. 1993. *Der kultische Kalender der Ur III-Zeit*. I–II. Untersuchungen zur Assyriologie und Vorderasiatischen 7. Berlin – New York.
- Sallaberger, W. 1999. „Ur III-Zeit”: P. Attinger – M. Wäfler (szerk.): *Mesopotamien. Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*. Orbis Biblicus et Orientalis 160/III. Freiburg–Göttingen, 121–414.
- Sallaberger, W. 2008. „Der Eid im Gerichtserfahren im neusumerischen Umma”: P. Michalowski (szerk.): *On the Third Dynasty of Ur. Studies in Honor of Marcel Sigris*. The Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series 1. Boston, 159–176.
- Sigris, M. 1995. „Some di til-la Tablets in the British Museum”: Z. Zevit et al. (szerk.): *Solving Riddles and Untying Knots. Biblical, Epigraphic, and Semitic Studies in Honor of Jonas C. Greenfield*. Winona Lake, 609–618.
- Sollberger, E. 1976. „Some Legal Documents of the Third Dynasty of Ur”: B. L. Eichler et al. (szerk.): *Kramer Anniversary Volume. Cuneiform Studies in Honor of Samuel Noah Kramer*. Alter Orient und Altes Testament 25. Neukirchen-Vluyn, 435–450.
- Steinkeller, P. 1989. *Sale Documents of the Ur-III-Period*. Freiburger Altorientalische Studien 17. Stuttgart.
- Steinkeller, P. 2013. „Corvée Labor in Ur III Times”: S. Garfinkle – M. Molina (szerk.): *From the 21st Century B.C. to the 21st Century A.D. Proceedings of the International Conference on Sumerian Studies Held in Madrid 22–24 July 2010*. Winona Lake, 347–424.
- Steinkeller, P. 2015. „Introduction. Labor in the Early States. An Early Mesopotamian Perspective”: P. Steinkeller – M. Hudson (szerk.): *Labor in the Ancient World. The International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies 5*. Dresden, 1–36.
- Wells, B. 2005. „Law and Practice”: D. C. Snell (szerk.): *A Companion to the Ancient Near East*. Blackwell Companions to the Ancient World. Oxford, 199–211.
- Westbrook, R. 2005. „Judges in Cuneiform Sources”: A. Skaist – B. M. Levinson (szerk.): *Judge and Society in Antiquity. In Memoriam Dietz Otto Edzard*. Maarav 12/1–2. Rolling Hills Estates, 27–39.
- Westbrook, R. – Lafont, B. 2003. „Neo-Sumerian Period”: R. Westbrook (szerk.): *A History of Ancient Near Eastern Law*. Vol. I–II. Leiden–Boston, 183–226.
- Wilcke, C. 1985. „Familiengründung im alten Babylonien”: E. W. Müller (szerk.): *Geschlechtstreife und Legitimation zur Zeugung*. Freiburg–München, 213–317.
- Wilcke, C. 2014. „Gesetze in sumerischer Sprache”: N. Koslova et al. (szerk.): *Studies in Sumerian Language and Literature. Festschrift Joachim Krecher*. Babel und Bibel 8 – Orientalia et Classica 56. Winona Lake, 455–616.
- Winter, I. J. 1987. „Legitimization of Authority through Image and Legend. Seals Belonging to Officials in the Administrative Bureaucracy of the Ur III State”: R. D. Biggs – M. Gibson (szerk.): *The Organization of Power. Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*. Studies in Ancient Oriental Civilization 46. Chicago, 69–116.
- Zólyomi G. 2017. „The Secret Life of Lu-Ningirsu, the Judge”: *Cuneiform Digital Library Bulletin* 2017:2. https://cdli.ucla.edu/pubs/cdlb/2017/cdlb2017_002.html